

*Писаренко Н. Д.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри романо-германської філології**Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПАРАТЕКСТ ЯК МАРКЕР ДЕКОДУВАННЯ ТЕКСТІВ Г. СКОВОРОДИ

Анотація. Статтю присвячено виявленню маркерів декодування текстів Григорія Сковороди з метою вивчення ролі епіграфа як паратексту у структурно-семантичній організації творів філософа та способів декодування авторських текстів Г. Сковороди адресатом. Реалізація зазначеної мети визначила вирішення таких завдань: з'ясувати семантичні особливості паратекстів (епіграфів), що зумовлюють наявність маркерів декодування, і проаналізувати способи декодування авторських текстів і паратекстів читачем.

У запропонованій статті вперше розглянуто маркери, що сприяють декодуванню читачем авторського задуму, глибшому прочитанню творів Григорія Сковороди, розуміння яких ускладнюється з часом.

Упродовж останніх десятиліть проблем, пов'язаних із паратекстами, торкалися у своїх дослідженнях: Ж. Женетт, Н. Горбач, Ю. Лотман, Ю. Шуба, Г. Кузенко, М. Сокол, А. Тичиніна, О. Федорук та інші.

Проаналізовано різноманітні за стилями і жанрами паратексти Григорія Сковороди: вірші (Г. Сковороди й інших авторів), епіграми, тези, присвяти. Розглянуто динаміку сенсу авторського епіграфа, що проходить через призму сприйняття безпосередньо авторського розуміння тексту, проте це не означає, що читач сприймає такий паратекст прозоріше. Взаємодію комунікантів уявляємо так: автор твору (адресант 1) – автор епіграфа (адресант 2, адресант 1) – читач (адресат). Оскільки автор зазвичай ніколи не пояснює епіграф, а його інтерпретацію залишено читачеві, то читач розкодовує авторський текст відповідно до свого інтелекту, обізнаності та практичного досвіду.

У системі логіко-семантичних зв'язків паратексту і тексту здійснено розмежування різних авторських прийомів кодування паратекстів, що спрощують/ або ускладнюють їхнє декодування читачем, підсилюють інтригу, розуміння авторської ідеї. Визначено вагомий роль паратекстів Григорія Сковороди, що зумовлюють різні можливості декодування тексту. З'ясовано механізми декодування – це лексико-семантичні, логічні маркери, логіко-семантичні зв'язки між паратекстом і текстом, що дозволяють прогнозувати семантику тексту, його авторський смисл. Установлено типи декодування тексту: семантико-прогнозований, контекстуально-прогнозований, евристично-прогнозований, логіко-прогнозований, ідейно-прогнозований.

Ключові слова: епіграф, паратекст, маркер декодування, прогнозована семантика, типи декодування: семантико-прогнозований, контекстуально-прогнозований, евристично-прогнозований, логіко-прогнозований, ідейно-прогнозований.

Постановка проблеми. Дослідження елементів паратексту з кожним етапом чи аспектом їх вивчення дають нові, цікаві судження про епіграф як паратекст.

«Поняття «епіграф» пройшло шлях від елементарного визначення ... до того, що розлядається у сучасній науці зокрема, як метатекстовий, інтертекстуальний чи паратекстовий знак» [1]. Традиційно епіграф визначають «як структурний елемент тексту, що легко упізнається і системно маркується, оскільки це цитата, крилатий вислів, афоризм, уривок із пісні, приказка, які ставляться перед текстом літературного твору або його розділами і виражають їх основну ідею» [2, с. 352].

У наукових розвідках, присвячених висвітленню проблем епіграфа, його семіотичній цілісності, залишаються відкритими питання розшифрування сенсу епіграфа, способів передачі читачеві кодів авторського тексту.

Григорій Сковорода належить до знакових постатей філософсько-літературного життя XVIII століття. Минуло вже 300 років від дня народження мандрівного філософа, а спадщина його не втрачає своєї актуальності, зацікавленості вчених, надалі залишається невичерпним джерелом для вивчення. Лінгвосемантичний аспект творчості філософа потребує глибшого наукового розгляду.

Метою статті є визначення 1) ролі епіграфа як елемента паратексту у структурно-семантичній організації творів Г. Сковороди, що постійно віддаляються у часі; 2) семантичної цілісності між епіграфом і авторським текстом; 3) способів декодування авторських текстів Г. Сковороди адресатом. Поставлена **мета** передбачає вирішення таких завдань: 1) визначити семантичні особливості паратекстів (епіграфів), що зумовлюють наявність маркерів декодування; 2) виявити і проаналізувати способи декодування авторських текстів і паратекстів читачем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вагомим внеском у дослідження паратекстів, зокрема епіграфа, стали наукові розвідки В. Берези, Ж. Женетта, Н. Горбач, Ю. Лотмана, Ю. Шуби, Г. Кузенка, М. Сокол, А. Тичиніної, О. Федорука та інших.

Варто зазначити, що у традиційних лінгвістичних студіях використовують різні терміни на позначення цього поняття: паратекст, елемент паратексту, епіграф. Лінгвісти сприймають їх як синонімічні; визначаючи вторинність епіграфа і його самостійність, називають текст, паратекст, епіграф. Загальні тлумачення поняття схожі, проте містять певні авторські уточнення. Знакову природу паратекстуальних фрагментів визначають М. Сокол (знак культури), А. Тичиніна, (текстуальний маркер). Ж. Женетт, Ю. Шуба указують на ідейний зв'язок паратексту і тексту (шифрована ідея твору) [4], [5].

Науковці характеризують статус епіграфа, паратекста і передбачають «комплексний підхід до дослідження його феномена, який об'єктивується у різних характеристиках і функціях епіграфа, що вивчаються у межах теорії паратекстуально-

сті» [1, с. 117]. Погодимось з думкою Н. Горбач, яка, виокремлюючи імперативність паратексту, стверджує, що епіграфи впливають на розуміння авторського задуму [3]. Досліджуючи функції паратексту, паратекстуальні характеристики епіграфа, М. Сокол, О. Федорук дотримуються версії Ж. Женетта про наявність чотирьох функцій епіграфа [1], [4], [6], проте Ю. Шуба висловлює думку про можливість мати і «лише одну функцію» [5, с. 180] – усе це вказує на семантичну специфіку паратексту, його інформативну глибину.

Комунікативно-прагматичний підхід дозволяє розглядати текст епіграфа, як ланцюжок дій, що пов'язує учасників мовленнєвої комунікації: автора твору – автора епіграфа – читача. Оскільки «в афористично короткій формі надпис-цитата, зазвичай, виражає основну колізію, тему, ідею чи настрої твору, сприяючи сприйняттю його читачем» [1, с. 91]. Слушною є думка А. Тичиніної, яка посилюється на Ж. Женетта [4, с. 158], вважає, що «сила епіграфа полягає у специфічному коментуванні тексту у формі гри із свідомістю читача» [7, с. 218], бо його інтерпретація залишена на останнього. Зазначимо, що дослідниці, вказуючи на здатність паратекстів «формувати, деформувати і трансформувати горизонт очікування читача», шляхом проведення рецептивного експерименту доводить, що епіграфи «зумовлюють ідейний, методологічний та інтермедіальний напрями декодування тексту» [7, с. 219], проте механізм декодування авторського тексту не досліджено.

Актуальність статті полягає у спробі проаналізувати паратексти з точки зору декодування авторських текстів Г. Сковороди.

Влучно дібраний до тексту епіграф з відповідним лексико-семантичним наповненням, інтригою викликає у читача низку власних асоціацій, виступаючи розгадкою авторського шифру, вимагаючи певних розумових операцій, дає читачеві можливість опинитися на одній і тій же ідейно-смысловій хвилі з автором твору, декодувати його, зрозуміти авторський задум твору, «підкреслюючи не власну важливість, а те, що приховано за ним» [5, с. 180].

Значеннєвою особливістю епіграфів Г. Сковороди є мова, якою вони написані. Епіграфи філософа представлені різними мовами: у трактатах, притчах, діалогах, піснях – староукраїнською, у листах, як правило, латинською, грецькою, іноді грецькою і латинською. Вибір мови епіграфа, як показало наше дослідження, залежить не лише від мови спілкування адресанта чи адресата, на розуміння якого написано текст, а насамперед від авторської ідеї, від особистого бачення філософа, від пошуку слова із найвлучнішою семантикою, знаковою. Г. Сковорода добре знав грецьку мову, тонко відчував смисл слів, через те найчастіше його особисті епіграфи написані саме грецькою мовою. Філософ обирає епіграфи-цитати, як правило, із Біблії, із загальновідомих для освічених людей того часу творів античних авторів, цитуючи їх мовою оригіналу.

Паратексти Г. Сковороди різноманітні за стилями і жанрами: вірші (Г. Сковороди і інших авторів), епіграми, тези, присвяти.

Іншою значеннєвою особливістю паратекстів є те, що незважаючи на низку загальних рис, характерних як для авторського епіграфа, так і для епіграфа-цитати, серед яких особливе значення мають об'єктивно-суб'єктивний спосіб організації інформації паратексту, авторська інтенціональність, аргументований характер розгортання тексту, авторський епіграф

та епіграф-цитата виходять із різних інтенцій. СENS авторського епіграфа проходить через призму сприйняття безпосередньо авторського розуміння тексту, але це не означає, що читач сприймає такий паратекст прозоріше – тому розрізняємо 1) епіграфи-цитати, що обирає сам автор: а) анонімні, б) із указаним ім'ям автора цитати; 2) авторські епіграфи. Авторський паратекст сприймаємо як «текст про власний текст», епіграф-цитату як «текст про текст іншого», що, у свою чергу, дозволяє виявити пункти сходження та розбіжності в комунікативному плані двох видів епіграфів, що проявляються у стратегіях автора, а також в орієнтуванні читача щодо додаткових інтертекстуальних впливів. Взаємодію комунікантів уявляємо так: автор твору (адресант 1) – автор епіграфа (адресант 2, адресант 1) – читач (адресат). Оскільки автор, зазвичай, ніколи не пояснює епіграф, а його інтерпретацію залишено читачеві, то читач розкодовує авторський текст відповідно до свого інтелекту, своєї обізнаності та практичного досвіду.

У системі логіко-семантичних зв'язків паратексту і тексту спостерігаємо різні авторські прийоми кодування паратекстів, що спрощує/ або ускладнює їхнє декодування читачем, підсилює інтригу розуміння авторської ідеї. Паратексти філософа різні за інформативною наповненістю: ті, що розширюють розуміння назви чи тексту, і ті, що виконують елементарну зв'язувальну функцію між назвою і текстом – таким є паратекст до притчі «Адское царство». Назва виражена номінативним реченням, а паратекст – *на чем основано?* питальним реченням – автор як учитель вводить поняття, на якому акцентує увагу учнів: що це є? Текст – відповідь.

Найчастіше зустрічаємо, що паратексти Г. Сковороди, виконуючи функцію «інтерпретаційної рами», зумовлюють різні можливості декодування тексту – це лексико-семантичні маркери, логічні, логіко-семантичні зв'язки між паратекстом і текстом, що дозволяють прогнозувати семантику тексту, його авторський смисл. Паратекстам філософа властива різна кількість маркерів декодування.

У листі № 51 паратекстом є цитата святого Луки «Серед пророків, народжених жінками, немає визначнішого від Йоанна Хрестителя», де названо ім'я пророка. У тексті, який філософ присвячує пророкові, він замінює його ім'я особовим займенником – *він*, словосполученням-порівнянням – *він, як жених*, питально-відносним займенником – *хто*, як *каже Христос*, був *найбільш великим...* [8, с. 311]. Автор вводить у текст образ-антипод пророка – «найнещастивішу людину Ірода», використовуючи найвищий ступінь порівняння для вираження зневажливої характеристики останнього, з метою підкреслити авторитет Йоанна. Автор епіграфа Лука – знакове ім'я для християнина, маркер, що декодує розуміння тексту: «коли про великих говорять великі», адресат йме віри їхнім словам. Отже, маємо маркер-ім'я автора цитати, що підсилює авторитет авторського висловлення, і маркер-лексему ім'я *Йоанна Хрестителя*, використане у епіграфі, що прогнозує його семантику у текст – і адресат розуміє, про кого йдеться. У такий спосіб спостерігаємо *контекстуально-прогнозований тип декодування*.

Багатьом пара текстам Григорія Сковороди властива наявність імені цитованого автора, що є маркером прогнозованої довіри читача словам, сказаним знаною особою. Текст «*Піснь рождеству Христову о нищеті його*» має три епіграфи-цитати з авторським покликанням на джерело: *Из Соломонова зерна, Из Христова, Из Іереміина* [8, с. 131]. Припускаємо, що кількість

паратекстів, саме у цьому творі, пов'язана із особливостями композиції та художньої структури тексту, що у цьому прикладі є умовними маркерами декодування тексту, або вторинними маркерами. Структура тексту – діалог, де запитання потребують ґрунтовної відповіді, тому читач мусить постійно «повертатися» до епіграфів, що є безапеляційними висловками місій, бо вини – смисловий ключ до розуміння ідеї автора, семантичні маркери: сміятися через невіру свою у «блаженну святую нищету» Христа – це бути самому бідним душею, у якій панують «зависть, печаль, страх, несита жажда...». У паратексті звучать слова святих («Горе вам, сміючимся нині...»), якими Г. Сковорода і завершує свій твір, тим самим створюючи завершене семантичне коло. Семантика паратекстів прогнозує розуміння того, про що йдеться у тексті (хто є «нищий») і висновки, які читач має зробити самостійно. Їхня семантика – це проекція семантики паратекстів, що підтверджує повтор фрази із паратексту. Отже, спостерігаємо семантико-інформативне коло: епіграф-текст-епіграф, де епіграфи мають прогнозовану семантику на розуміння тексту, вони декодують його. Декодування такого типу розуміємо як *семантико-прогнозоване*.

У творах Г. Сковорода широко використано паратексти із семантикою протиріччя. Саме вона є домінантою для декодування смислу твору, бо підсилює авторську інтригу, спонукає до її розуміння.

У авторському паратексті *радість проганяй, Проганяй страх, Жени надію; І хай не буде суму. Розум буває затуманений І зв'язаний путами там, Де вони панують* [8, с. 282] є завуальована інтрига, яку адресант передає лексичними маркерами, по-перше, імперативними лексемами – *проганяй, жени, хай не буде*; по-друге, словами із протилежною семантикою *проганяй радість, страх*, що скеровує рецептивну увагу адресата на розуміння семантичного протиріччя в епіграфі: *радіш, що ти багатий? Ти хворий. Сподівайся краще жити завтра? Ти нездужаєш, бо де надія, там і страх*. Інтригу, започатковану епіграфом, автор тримає до кінця, що дає можливість адресатові на підставі семантичних маркерів самостійно зробити власні висновки, прогнозувати смисл твору, свою ж думку філософ вміщує у кінці тексту: *«блаженство там, де приборкання пристрастей, а не їх відсутність»*. Такий тип декодування тексту розуміємо як *евристично-прогнозований*.

Нерідко Г. Сковорода використовує кілька епіграфів до твору, пропонуючи читачеві власну смислову конструкцію, певну семантичну фігуру, яка допомогла б ерудованому адресатові найточніше зрозуміти авторський задум.

У главі № 6 «О преображеніи» два епіграфи. Перший паратекст – це авторський вірш, у якому філософ малює картинку місця і способу «преображення». Спостерігаємо такий композиційний прийом як зіставлення у назві і в епіграфі: *О преображеніи – из сада преображенскаго; плод красныи – яблоко райское*; із використанням наказового способу у значенні умовного *изліи на мя – тебѣ принесу*. Перший епіграф дублює заголовок, розширює його семантику, передаючи значення, які є найточніші, найглибші, неоднозначні. Таке використання епіграфа (як інформаційного додатка до заголовка) виправдовує своє призначення і є майже необхідністю. Отже, спостерігаємо *контекстне декодування*.

Перший паратекст не пов'язаний із другим жодними зв'язками, проте існує певна проекція семантики на текст. Отже, перший паратекст є опосередкованим маркером декодування

тексту і контекстуальним маркером для заголовку. Другий епіграф семантично зв'язаний із текстом, на що указують кодові слова *убудьшися видѣши славу его*, що мають смислове навантаження, бо автор повторює їх у тесті глави ще двічі: вперше після авторських вступних міркувань, а вдруге – у кінці твору перед авторським висновком, що впливає на смислове навантаження твору. Другий епіграф не має прямих лексико-семантичних зв'язків ні з назвою, ні з першим паратекстом, проте є суттю тексту, смисл якого прогнозує. Отже, це унікальна авторська семантична фігура, де назва твору і перший паратекст (епіграф) – одне семантичне об'єднання, другий паратекст і текст – інше, проте вони є одне ціле, семантично скероване на розуміння ідеї тексту, на що вказує маркер-семантична проекція імені Христа, яке жодного разу не називається, проте розуміється. У першому паратексті маркер *боже: изліи на мя, боже, со небеси росу*; у другому – *его*, виражений особовим займенником у непрямому відмінку: *видѣши славу его*. Автор обирає логіко-семантичний ребус, що передує розумінню тексту, тим самим визначає адресата – ерудованого читача. Такий тип декодування визначаємо як *логіко-прогнозований*.

Іноді паратексти Г. Сковорода семантично об'єднують кілька самостійних текстів. Так, перші паратексти глави № 6 і глави № 7 мають навіть однаковий початок: *«зліи на мя, боже, со небеси росу»*. Структура глави № 7 «О воскресеніи» є віддзеркаленням структури глави № 6: кількість, структурне розташування паратекстів у цих главах збігаються, бо філософ розуміє ці тексти як споріднені аспекти однієї теми. Г. Сковорода обирає чітку структуру текстів, де паратексти, їхня кількість, розташування і семантика сприяють кращому розумінню авторського сенсу читачем, тому декодування текстів відбувається за тими ж самими ознаками. Епіграфи мають спільний семантичний простір, що об'єднує самостійні тексти за ідеєю твору, тому декодування відбувається з урахуванням спільної ідеї обох творів. Отже, маємо *ідейно-прогнозований* тип декодування.

Висновки. Як бачимо, паратексти відіграють важливу роль у розумінні суто авторського смислу текстів Г. Сковорода, залучаючи до аналізу як авторський текст так і тексти-джерела, повною мірою реалізують діалогічну функцію.

Вони прогнозують гру автора з читачем, налаштовують його на належне трактування твору. Завдяки маркерам декодування – семантичним, логічним, семантичній проекції – епіграфи прогнозують семантику тексту, розширюють тлумачення його назви: по-перше, указують на глибину і важливість інформації, яку читач знайде у тексті; по-друге, через певну інтригу активізують саму дію читача, вимагаючи від нього широкої ерудованості. Виявлено, що паратексти зумовили такі типи декодування тексту: прогнозований, логіко-прогнозований, контекстуально-прогнозований, евристично-прогнозований. Усе це уможливило стверджувати, що паратекст дає змогу читачеві краще зрозуміти твори філософа, що неухильно віддаляються у часі.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у залученні до аналізу інших елементів паратексту – присвят, ремарок.

Література:

1. Сокол М. Епіграф як паратекст. С.115-119 URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2638/1/Sokol_M.pdf (дата звертання 18. 01.2023).

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ Перун, 2009. 1736 с.
3. Горбач Н. Моральна імперативність епіграфів у романі В. Лиса «Століття Якова». Актуальні проблеми слов'янської філології. Сер. Лінгвістика і літературознавство: зб. наук. ст. Бердянськ: БДПУ, 2012. С. 183–191.
4. Ж. Женетт Genette G. Paratext. Thresholds of interpretation. Cambridge. Cambridge University Press, 1997. 427 с.
5. Шуба Ю. В. Ігровий аспект паратекстуальності: роль епіграфа в англійському романі 1960–1990-х років. Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер. Літературознавство. Вип. 1 (65). Харків. 2011. С. 136–144.
6. Федорук О. Епіграфи в Кулішовому романі «Чорна рада» (Текстологічний аспект) = Epigraphs in Panteleimon Kulish's Novel "The Black Council" (Textual Criticism Aspect). Слово і Час. № 9-11. 2018 с. shorturl.at/agnH1 (дата звертання 20.01.2023).
7. Тичініна А. Трансгресія епіграфу в структуру художньої цілісності (практика сучасної балканської літератури) Івано-Франківськ. «Симфонія форте», 2018. С.215-shorturl.at/cgqCO (дата звертання 20.01.2023).
8. Сковорода Г. Твори в двох томах. / Упор. І. А. Табачников, І. В. Іваньо. Київ: видавництво Академії наук Української РСР, 1961. Т. 2. 623 с.

Pysarenko N. Paratext as the marker of decoding texts by H. Skovoroda

Summary. The article is devoted to identifying the markers of decoding of Hryhorii Skovoroda's texts with the aim to study 1) the role of the epigraph as a paratext in the structural-semantic organization of the philosopher's works; 2) semantic integrity between the epigraph and the author's text; 3) the methods of decoding the author's texts by H. Skovoroda by the addressee, which formed the solution of the following tasks: 1) to determine the semantic features of paratexts (epigraphs), which cause the presence of decoding markers; 2) to identify and analyze the methods of decoding the author's texts and paratexts by the reader.

The scientific novelty lies in the fact that the article for the first time examines markers that contribute to the reader's decoding of the author's intention, a deeper reading of H. Skovoroda's works, the understanding of which becomes more difficult over time.

During the last decades, problems related to paratexts were touched upon in their research by: G. Genette, N. Horbach, Yu. Lotman, Yu. Shuba, H. Kuzenko, M. Sokol, A. Tychynina, O. Fedoruk and others.

Paratexts of H. Skovoroda, diverse in styles and genres, are analyzed: poems (by H. Skovoroda and other authors), epigrams, theses, dedications. The dynamics of the meaning of the author's epigraph, which passes through the prism of the perception of the author's understanding of the text, is considered, but this does not mean that the reader perceives such a paratext more transparently. We imagine the interaction of communicators as follows: the author of the work (addressee 1) – the author of the epigraph (addressee 2, addressee 1) – the reader (addressee). Since the author usually never explains the epigraph, and its interpretation is left to the reader, the reader "decodes" the author's text in accordance with intelligence, awareness and practical experience.

In the system of logical-semantic connections of paratext and text, various author's methods of coding paratexts are recorded, which simplifies or complicates their decoding by the reader, enhances the intrigue of understanding the author's idea. The significant role of H. Skovoroda's paratexts, which determine various opportunities of decoding the text, is identified – they are lexical-semantic, logical markers, logical-semantic connections between the paratext and the text, which allow predicting the semantics of the text, its author's meaning. Such types of text decoding as semantically predicted, contextually predicted, heuristically predicted, logically predicted, ideologically predicted are distinguished.

Key words: epigraph, paratext, decoding marker, predicted semantics, types of decoding: semantically predicted, contextually predicted, heuristically predicted, logically predicted, ideologically predicted.